

O'XSHATISHDA HIS-TUYG'ULAR IFODALANISHI VA UNING INSON RUHIYATIGA TA'SIRI

Umurqulov Zafar Bekpo'latovich, Termiz davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

THE EXPRESSION OF EMOTIONS IN SIMILARITY AND ITS IMPACT ON THE HUMAN PSYCHE

Umurkulov Zafar Bekpulatovich, Associate Professor Termez State
University, Doctor of Philology (PhD)

ВЫРАЖЕНИЕ ЧУВСТВ В СРАВНЕНИИ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ЧЕЛОВЕЧЕСКУЮ ПСИХИКУ

Умуркулов Зафар Бекпулатович, доцент Термезского
государственного университета, доктор филологических наук
(PhD)

<https://orcid.org/0009-0002-9890-064X>

e-mail:
umurkuloff@gmail.com

Annotatsiya: Badiiy matnni tadqiq qilish, unda inson ruhiy holatining ifodalanishi masalalarini o'rganish tilshunoslik yo'nalishlarining rivojida muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: obrazlilik, ta'sirchanlik, o'xshatish, his-tuyg'u ifodalash, ijobiy va salbiy hissiyotlar.

Abstract: The study of literary text, the study of the expression of a person's mental state in it, plays an important role in the development of linguistics.

Key words: imagery, emotionality, simile, emotional expression, positive and negative emotions.

Аннотация: Исследование художественного текста, изучение вопросов выражения в нем психического состояния человека играет важную роль в развитии направлений языкознания.

Ключевые слова: образность, эмоциональность, сравнение, эмоциональное выражение, положительные и отрицательные эмоции.

KIRISH. Inson his-tuyg'ularining ifodalani-shi bilan qiziqish qadim zamonlardan tadqiqotchi-larning diqqatini jalb etib kelgan. Keyingi yillarda ushbu hodisani antropolingvistik, psixologik va ling-vistik jihatdan o'rganishga ko'p e'tibor qaratilmoq-da. Inson his-tuyg'ularini ifodalashning verbal va noverbal usullari mavjud bo'lib, tilda his-tuyg'ular ifodalanishining ham turli usullari mavjud. Chunon-chi, tilda his-tuyg'u qo'zg'atuvchi maxsus lug'aviy vositalar mavjud bo'lganidek, fonetik, morfologik, sintaktik birliklar orqali ham his-tuyg'ular hosil qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. O'xshatishlar orqali fikrlash jarayoni murakkab jarayon bo'lib, o'xshatish insonning olamga munosabati, borliqdagi turli narsa-hodisalar-ning bir-biriga biror jihati bilan aloqadorligini sezgi a'zolari yoki tafakkur asosida anglash natijasining

samarasidir. Lug'aviy nominativlik nuqtayi nazari-dan o'xshatishlar chegarasiz. Professor D.Xudoyberganova matnda shaxs ruhiy holatining ifodalanishi haqida fikr yuritar ekan, tilning inson his-tuyg'ularini ifodalashining samarali usullaridan ekanligini e'tirof etadi [3,65]. Tadqiqotchi inson ruhiy holatini ifodalashda o'xshatishlar ham muhim o'rin tutishiga diqqatni qaratadi. Xususan, holat bildiruvchi o'xshatishlarning ta'sirchan, obrazlilik va lingvopoetik jihatdan alohida ajralib turishi turg'un o'xshatishlar misolida ko'rsatib o'tilgan. Olima ruhiy holat ifodalovchi matnlarda hissiyot-ning xarakteri matn tuzilishi uchun, matnda qo'lla-niladigan lingvistik birliklarning tanlanishi uchun asos bo'lishini to'g'ri izohlab o'tgan [3,69-70]. Darhaqiqat, xursandchilik, his-tuyg'uni ifodalashda shu mazmunga mos lingvistik vositalardan foyda-lanilgan holda, uyalish his-tuyg'usini ifodalovchi

matnlarda bu xildagi til birliklaridan foydalanib bo'lmaydi.

O'xshatishlarda his-tuyg'ularning ifodalaniishi o'zbek tilshunosligida maxsus o'rganilmagan. O'xshatishlarda ruhiy holatning ifodalaniishi haqida tadqiqotchi D.Ergashevaning dissertatsiyasida inson ruhiy holatini ifodalovchi shaxs nomi bilan bog'liq o'xshatishlar, hayvon nomi bilan bog'liq o'xshatishlar, tabiiy hodisalar bilan bog'liq o'xshatishlar, milliy-madaniy realiyalar bilan bog'liq o'xshatishlar, o'simlik nomlari, inson tana a'zolari bilan bog'liq, oziq-ovqat nomlari bilan bog'liq o'xshatishlarga misollar keltirilgan va asoslari umumlashtirilgan[1].

MUHOKAMA. Tilda mavjud bo'lgan barcha ma'nodagi so'zlar o'xshatish uchun asos yoki etalon bo'la oladi. Biroq barcha o'xshatishlarda ham real voqelik ifoda etilavermaydi, aksincha, matn yaratuvchisining turli hissiyotlari ham o'xshatishlarni hosil qilish uchun xizmat qiladi. O'xshatish konstruksiyali ifodalarda o'xshatish asosi va o'xshatish etalonining tayanch o'xshash belgi jihatidan mos kelishi matn yaratuvchisining yaratuvchanlik qobiliyatiga ham bog'liq. O'xshatishlar sezgi a'zolarining faoliyati va tafakkur tarzining mahsuli sifatida paydo bo'ladi. Shunga ko'ra o'xshatishlar aniq va abstrakt o'xshatishlarga ajratilgan holda talqin qilinadi[2.25-27]. Aniq o'xshatishlar tabiat va jamiyatdagi real predmetlar orasidagi o'xshashlik asosida vujudga keladi. Ulardagi o'xshash belgi barchaga sezgi a'zolari orqali his qilinadigan belgilar bo'lib, hamma tomonidan anglanadi. Biroq o'xshatishli konstruksiyalar tuzilishida murakkabliklar ham mavjudki, o'xshatilayotgan predmetlar orasidagi o'xshash belgi mavjudligi hamma predmetlarda ham ochiq bo'lmaydi. Ko'pgina o'xshatishli konstruksiyalarda o'xshatish uchun asos bo'ladigan muayyan belgi aqliy faoliyat orqali anglangan holda ifodalangan bo'ladi. Masalan, *“Suddan so'ng u yoq - bu yoqda tartibsiz qolib ketgan kursilar, bozorчилarning karvonsaroyda bog'lagan otlari singari, bir-birlariga teskari evrilganlar”* (Cho'lpon. “Kecha va kunduz”). Ushbu gapda o'xshatish hosil qilish uchun ishtirok etgan predmetlar – kursilar va otlarning biror belgi jihatidan bir-biriga o'xshashligi mavjud emas. Shunga ko'ra ushbu predmetlarni bir-biriga o'xshatish hammaning ham xayoliga kelavermaydi. Suddan so'ng odamlar o'rnidan turib ketgandan

keyingi stullarning holati esa, karvonsaroyda bog'lab ketilgan otlarning holatiga o'xshaydi. Ushbu holatlarni anglash va uni bir-biriga o'xshatish esa topqirlikni, kuzatuvchanlikni, aqliy faoliyatni taqozo etadi. Hayotdan, jamiyatdan turli narsa-hodisalardan olingan taassurotlar ham inson uchun o'xshatish hosil qilinishiga olib keladi. Bunda inson narsa va hodisalarda tafakkur asosida o'xshash belgi yaratadi yoki insonning tasavvurida bir narsa ikkinchisiga o'xshatiladi. O'xshatishning bu turlari his-tuyg'ularga boy bo'ladi. O'zbek mumtoz manbalarida ko'p uchraydigan yor qomatining sarv daraxtiga o'xshatilishi tasvirlash, tavsiflash xarakteriga ega bo'lib, o'zining tik qomati bilan sarv daraxti kishilar ongida go'zallik timsoli sifatida o'rnashib qoladi. Suyukli yorning ixcham, tik qomati ham tasavvurlarimizda chiroylilik belgisi hisoblanadi. Shunga ko'ra, yorning qomati sarv daraxtiga o'xshatiladi. O'xshatishlar tasvirlash, ta'riflash xarakteridagi ifoda usuli. O'xshatishning tasviriy vositaligi shu xususiyati bilan belgilanadi. O'xshatishlarning ta'sir kuchi o'xshatilayotgan obyektlarning xarakteriga ham bog'liq. O'xshatilayotgan obyektlar turli predmetlardan tashkil topgan bo'lsa, obyektiv olamda bir-biriga mos kelmaydigan predmetlardan iborat bo'lsa, ko'pincha, ulardagi o'xshashlik tasavvurlar asosida hosil qilinadi, bu xildagi o'xshatishlar insonning turli his-tuyg'ulari ta'sirida yaratiladi va adresantning his-tuyg'ulari qo'zg'alishiga olib keladi.

NATIJALAR. His-tuyg'ularni ifodalashga ko'ra o'xshatishlarni ikki turga ajratish mumkin:

1. Tabiiy his-tuyg'ularni ifodalovchi o'xshatishlar.

2. Hayotdagi voqea-hodisalar ta'siridagi tug'ilgan his-tuyg'ularni ifodalovchi o'xshatishlar.

Inson his-tuyg'ulari insonning tabiati bilan bog'liq bo'lgan holda namoyon bo'lib, uning psixologik jihatlarini ko'rsatsa, bunday his-tuyg'ular tabiiy his-tuyg'ular hisoblanadi. Tabiiy his-tuyg'ular ma'lum ma'noda insonni boshqarib boradi. Shu his-tuyg'ular orqali inson o'z-o'zini ifoda etadi. Tabiiy his-tuyg'ular insonning ma'naviy olamini ham namoyon qiluvchi vosita bo'lib, kishi ruhiyatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan hissiy holatni inson ongli ravishda boshqarib boradi. Insonda mavjud axloqiy, ma'naviy nomaqbul his-tuyg'ularning zohir bo'lishiga to'sqinlik qiladi. Tabiiy his-tuyg'ular kutilmaganda, to'satdan paydo bo'ladi. Insonning sevinishi, achinishi mumkin bo'lgan narsani his

etganda achinish lozimligi tabiiy his-tuyg'udir. Tabiiy his-tuyg'ular biror narsani o'ylaganda, biror voqea-xabarni eslaganda, tabiatdagi turli hodisalarni kuzatganda, olamning turli manzarasini his etganda, shuningdek, insoniy munosabatlar kuzatilganda paydo bo'ladigan his-tuyg'ulardir. Masalan, bir kishi tomonidan ikkinchi bir kishining do'pposlanayotganligini ko'rgan odamda do'pposlanayotgan kishiga nisbatan achinish tuyg'usi paydo bo'lsa, bir paytning o'zida do'ppostlayotgan kishiga nisbatan nafrat tuyg'usi yuzaga keladi. Agar do'pposlanayotgan kishiga e'tibor qaratilmasa, uning holati tasavvur etilmasa his-tuyg'ular ham vujudga kelmaydi. Shunday ekan, his-tuyg'ular idrokning natijasi bo'lib, tasavvur qilish va fikr yuritish asosida paydo bo'ladi. Odatda his-tuyg'ular ijobiy va salbiy hissiyotlarga ajratiladi. Masalan, jamiyat uchun, inson uchun zararli voqealar natijasida hosil bo'ladigan kuyinish, achinish, g'azablanish hissiyotlari yoki ijtimoiy hayotdan zavqlanish, yomon odatlar va yoqimsiz holatlardan norozilik kayfiyatining vujudga kelishi kabi hissiyotlar ijobiy hissiyotlar bo'lsa, turli noxush holatlar kayfiyat buzilishiga sabab bo'ladigan voqea-hodisalar xursandchilik tug'diradigan hissiyotlar salbiy hissiyotlardir. Inson hayotida sodir bo'lishi tabiiy bo'lgan hissiyotlarning har ikki turi ham faoliyatda, jumladan, nutqiy faoliyatga ko'chadi. O'xshatishli konstruksiyalar inson tevarak-atrofidagi voqealar tufayli vujudga keladigan his-tuyg'ularni ifodalovchi muhim lingvistik vositadir. Masalan, "Tongdek tiniq, ertaklardek go'zal. Hamma narsa sehrli edi. Yoz pallasi cho'miladigan turnaning ko'zidek ko'llar ham" (O'.Hoshimov. "Tushda kechgan umrlar") gapida uchta o'xshatish qo'llanilgan bo'lib, tong, ertak va ko'lning so'zlovchi tomonidan obrazi yaratilgan. Ushbu tasvir kishida zavqlanish hissiyotini vujudga keltirganligi uchun ijobiy hissiyotli o'xshatishdir. Noxush voqealarni bayon qilish asosida sodir bo'ladigan o'xshatishlar salbiy munosabatli tuyg'ularning tug'ilishiga sabab bo'ladi. Masalan, "Daryo bilan shahar oralig'ini to'ldirib vahimali qora bulutga o'xshab kelayotgan Ibrohim Lodining qo'shini qarshisida harakatsiz tek turib kutish og'ir edi" (P.Qodirov. "Yulduzli tunlar"). Ushbu gapda hind sarkardasi Ibrohim Lodining daryo bilan shahar oralig'ini to'ldirib kelayotgan qo'shini qora bulutga qiyoslangan. Mazkur gapda qo'shinni qora bulutga qiyoslanishi tasavvur qilish natijasidagi o'xshatish bo'lib,

subyektiv munosabatning ta'siri o'laroq salbiy tuyg'ularni ifodalagan va nutq qaratilgan shaxsda ham salbiy munosabatli hissiyotlarni tug'diradi.

Tabiiy his-tuyg'ularni ifodalovchi o'xshatishlar asosan tasavvur o'xshatishlari bo'lib, bu kabi o'xshatishlarda kutilmaganda, juda tez vaqtda bo'lgan hissiyotlar ifodalanadi. Tez paydo bo'ladigan hissiyotlar tabiatdan zavqlanganda, biror voqeadan xursand yoki xafa bo'lganda vujudga keladi. Masalan, "Peshinga yaqin oldinda ipakday mayin pushti rang bog'larga ko'milgan Damashq qishlog'i ko'rindi. Damashqdan keyin, to Samarqandga yetguncha bog'lar bir-biriga tutashib ketar, go'yo butun olam ulkan gulxan orasida lovullab yonardi" (O.Yoqubov. "Ulug'bek xazinasi"). Ushbu matnda ikkita o'xshatish mavjud bo'lib, qishloq atrofidagi bog'lar serjiloligi, tabiatning go'zalligiga ko'ra ipakka o'xshatilsa, ushbu bir-biriga tutashib ketgan bog'larning kuzdagi, kechki manzarasi lovullab yonayotgan gulxanga o'xshatilgan. Darhaqiqat, tutashib ketgan bog'larning kech kuzgi ko'rinishi, umrini yashab bo'lib, qip-qizil rangga kirgan daraxt barglarining kuzatilishi tabiiy hissiyot tug'ilishiga sabab bo'ladi. Ushbu hissiyotni ifodalash va mazkur ko'rinishdan boshqalarni ham zavqlantirish mahorat masalasidir. Ehtimol, kuzda qip-qizil barg bilan qoplangan bog'lar boshqa biror narsaga, aytaylik, qizil to'shakka qiyoslanganda o'quvchida hissiyot qo'zg'atmas edi. Biroq, ushbu manzaraning lovullab yonayotgan ulkan gulxanga qiyoshlanishi o'quvchini befarq qoldirmaydi. O'xshatishga asoslangan ushbu tasvir ifodasiga ko'ra ta'sirchan bo'lganligi uchun ham zavqlanish hissini vujudga keltiradi.

"Mavlono Fazliddin orqasiga bog'langan qo'llarini beliga bosib, bilagining og'rig'ini to'xtatmoqchi bo'lar, lekin og'riq pasayish o'rniga tobora zo'rayar edi. Bu hali birgina cho'qmorning zarbi. Ertaga uning ustiga do'lday yog'iladigan toshlarning og'rig'i qanchalik dahshatli bo'larkin? Mavlono buni ko'z oldiga keltirganda eti junjikib, o'rnidan turib ketdi. Go'yo u hozir hibsonada emas, bir-biriga qarab qulayotgan ikki tog'ning oralig'ida turibdi-yu, endi har ikki tomondan uchib tushgan qoyalar uni ezib majaqlashi kerak" (P.Qodirov. "Bobur"). "Qo'rquv", "Vahimaga tushish" hissiyoti ifodalangan ushbu o'xshatishli konstruksiyada ham to'satdan paydo bo'lgan hissiyot ifodalangan. Qo'rquv hissiyotining paydo bo'lishida cho'qmor

bilan zarba berilgan qo'ldagi og'riq sabab bo'lgan. Cho'qmor zarbi bilan do'lday yog'iladigan toshlarning zarbini o'zida his etgan Mavlono Fazliddin o'zini qulayotgan ikki tog' orasida his etadi va vahimaga tushadi. Tabiiy hissiyotlar insonning tabiatiga ham bog'liq bo'lib, kimdadir turli his-tuyg'ularni paydo qiladigan voqea-hodisalar, manzaralar boshqa bir kishiga umuman ta'sir qilmasligi mumkin.

Turli his-tuyg'ularning paydo bo'lishida hayotda yuz berib turadigan voqea-hodisalarning ham muhim o'rni bor. Kishi hayotda har xil kishilar, ularning xatti-harakatlariga, shuningdek, turli emotsional kechinmalarni vujudga keltiradigan holatlarga duch keladi. Bunday holatlar ham kishiga ta'sir etmasdan qolmaydi. Masalan, ushbu keltirilayotgan o'xshatishli matnda inson ruhiyatiga qattiq ta'sir ko'rsatadigan voqeadan keyingi ruhiy holat o'z ifodasini topgan: *“So'fining tanlariga birdaniga o't tushganday bo'ldi. Butun vujudi qizigan tandirday tobiga kelgan edi. Qo'llari ixtiyorsiz balandga ko'tarildi, mushtlari o'z-o'zicha tugumlandi. Bu musht purning boshiga tushmoqchi edi. Faqat qarshidagi kim? Pir! Eshon! Eshon! Eshonbobo! Yo'q, unga qo'l ko'tarib bo'lmaydi. Yana bir onda So'fi suvday suyuldi, qorday eridi, oriyat oyoqlari bilan omonat yerni bosib, tashqariga chiqdi”* (Cho'lpon. “Kecha va kunduz”). Mazkur matndagi ifoda hissiyotlarning vujudga kelishi jihatidan xarakterli. Unda ham salbiy, ham ijobiy hissityolar o'xshatish konstruksiyalari orqali voqelanib, e'tiqod va manfaatdorlik bilan bog'langanlik natijasida paydo bo'lgan. So'fi qizining achchiq qismatini eshitgach taniga o't tutashganday bo'ladi, uning boshiga ushbu kunni solgan purning boshiga musht tushurmoqchi bo'ladi, shunda uning qalbidagi ikkinchi hissiyot bosh ko'taradi. Pirga qo'l ko'tarib bo'lmaydi. Bu matnda o'xshatishlar ikki xil hissiyotni ifodalagan. Birinchi o'xshatish konstruksiyada (vujudi qizigan tandirday) bo'lib o'tgan mudhish voqeadan xabar topgan So'fining qahr-u g'azabi ifodalansa, ikkinchi o'xshatish konstruksiyasi (suvday suyulish, qorday erish) So'fida mavjud bo'lgan tabiiy hissiyot, ya'ni pirga qo'l ko'tarib bo'lmaslik hissiyotini esga soladi va bu hissiyot oldida uning o'jiz ekanligi o'z ifodasini topadi.

Tabiiy hissiyotning tug'ilishi idrok etish, tasavvur qilish bilan ham bog'liq. Idrok qilinadigan narsa-hodisalar oqibatlarini ham kishida turli

emotsiyalar paydo bo'lishiga olib keladi. Masalan, *“Ali Qushchining qalbini hazin kuyday tiniq bir mung chulg'ab oldi. Bu mung, bu hazin kuy, dilining eng nozik torlarini ohista chertib, ko'nglida qandaydir, xasta, notavon hislar qo'zg'atdi. Go'yo bu yorug' dunyoda yolg'iz qolgan, hamma undan yuz o'girgan, hamma uni tashlab ketgan edi”* (O.Yoqubov. “Ulug'bek xazinasi”). Ushbu matnda bir umrlik maskani madrasani tashlab ketishga majbur bo'layotgan allomaning his-tuyg'ulari ifodalangan. Alloma go'yo bu yorug' dunyoda o'zini kimsasizdek his etadi. Ushbu o'xshatish konstruksiyasi orqali tushkun kayfiyatli holat ifodalanganligini kuzatish mumkin. Madrasadan ketish hissiyot egasi uchun bu yorug' dunyoda hech narsasiz qolganlikni, orzu-umidlari chilparchin bo'lgan kishi idrokining natijasi sifatida vujudga kelgan. Yoki *“Mulla Fazliddin Xonzoda begimning iliq so'zlariga javoban yana bir ta'zim qildi-da, yerga qarab, xuddi qilichning tig'i ustidan yurib borayotganday ehtiyot bo'lib gapira boshladi”* (P.Qodirov. “Bobur”) gapida podshoh qiziga yaqinlik boshqalar tomonidan sezilganda nimalar yuz berishidan qo'rqqan Mulla Fazliddinning hissiyotlari (qilichning tig'i ustidan yurganday) o'xshatishi orqali yorqin ifodalangan.

XULOSA. Umuman olganda, o'xshatishlar yordamida xursandchilik, qo'rqinch, tushkunlik, xafachilik, ta'sirlanish, uyalish, noumid bo'lish, hayajonlanish, achinish, holsizlanish, xavotirlanish, jahllanish va boshqa ruhiy holatlar ifodalanishini kuzatishimiz mumkin. Bu hol inson ruhiy holatini ifodalashda qiyoslashning muhim turi bo'lgan o'xshatishlardan keng miqyosida foydalanish mumkinligini ko'rsatadi. Zotan, o'xshatishli matnlar inson olamini yorqin gavdalanitiruvchi va insonning o'ziga ham kuchli ta'sir etuvchi ifoda usullaridandir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Эргашева Д. Одил Ёкубов асарларида инсон рухий ҳолати ифодаланиши лисоний манзараси.– филол. фан. фалс. док. дисс. – Термиз, 2022.
2. Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. – Тошкент, 1976.
3. Худойберганова Д. Ўзбек тилида бадий матнларнинг антропоцентриқ талқини. – филол. фан. док. дисс. – Тошкент, 2015.
4. Якуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари: филол. фан. д-ри ...дисс. – Тошкент, 2005.